

ДОСВІД РЕФОРМУВАННЯ І РОЗВИТКУ СЕКТОРУ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ ХХ – ПОЧАТОК ХХІ СТ.)

Пилипчук Володимир Григорович,
доктор юридичних наук, професор

Розглянуто актуальні питання реформування і розвитку сектору безпеки України. На прикладі Служби безпеки України проаналізовано організаційно-правові та історичні аспекти, позитивні напрацювання і проблеми розробки концептуальних засад реформування. Надано пропозиції щодо перспектив розвитку сектору безпеки України.

Ключові слова: сектор безпеки, суб'єкти сектору безпеки, реформування, розвиток.

Становлення сектору безпеки незалежної України

Політика національної безпеки, яка здійснювалася Україною з моменту здобуття незалежності, ставила за мету утворення на загальновизнаних принципах і нормах міжнародного права дієвої системи захисту національних інтересів від зовнішніх та внутрішніх загроз, а також системи забезпечення національної безпеки, яка почала формуватися в Україні наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.

Основні елементи цієї системи визначені Конституцією України (ст. 17) та чинним законодавством. Зокрема, протягом останніх десятиліть прийнято низку законів: «Про основи національної безпеки України» (2003), «Про розвідувальні органи України» (2001), «Про контррозвідувальну діяльність» (2002), «Про боротьбу з тероризмом» (2003), «Про Службу безпеки України» (1992), «Про Державну прикордонну службу України» (2003), «Про Службу зовнішньої розвідки України» (2005), «Про Службу спеціального зв'язку і захисту інформації України» (2006) та ін., які створили правові засади діяльності держави у сфері національної безпеки.

Відповідно до Закону «Про основи національної безпеки України» одним із пріоритетних напрямів державної політики у цій сфері визначено реформування правоохоронних органів та інших складників сектору безпеки України [1]. Водночас загальноприйнятого визначення поняття «сектор безпеки», яке

вживається у низці нормативно-правових документів, нині не існує.

При цьому у більшості європейських країн вважається, що до сектору безпеки у широкому розумінні цього поняття належать: 1) державні сили безпеки; 2) органи управління і контролю за структурами сектору безпеки; 3) органи правосуддя та органи досудового слідства; 4) приватні організації сектору безпеки; 5) цивільні організації, які досліджують чи надають консультації з питань безпеки [2].

Перші три із вказаних елементів сектору безпеки є частиною державного апарату, до зазначеної групи входять організації, які на рівні законів уповноважені здійснювати захист держави та її громадян від зовнішніх і внутрішніх посягань. Своєю чергою, до неї входять організації державного сектору, наділені державною монополією на застосування силових методів впливу [3].

Четверта і п'ята групи організацій перебувають поза державним апаратом, проте вони відіграють вагомий роль у забезпеченні та здійсненні демократичного контролю за сектором безпеки.

Загалом сектор безпеки – це законодавчо встановлене коло суб'єктів національної безпеки України: Збройні сили та інші військові формування України, правоохоронні органи та спеціальні служби [4].

Історико-правовий аналіз свідчить, що основні суб'єкти сектору безпеки України в цілому формувалися внаслідок складних трансформаційних процесів на теренах колишнього

Радянського Союзу наприкінці 80-х – початку 90-х років минулого століття та ліквідації радянського сектору безпеки, основу якого на той час складав Комітет державної безпеки СРСР (з листопада 1991 р. – Міжреспубліканська служба безпеки СРСР), комітети державної безпеки союзних і автономних республік, управління КДБ у краях і областях, особливі відділи (управління) КДБ СРСР у військових округах, ракетних арміях і на флотах, прикордонні війська, розвідувальні підрозділи штабів військових округів та війська спеціального призначення, навчальні, наукові та інші заклади.

З набуттям Україною державного суверенітету розпочалося активне формування національних суб'єктів сектору безпеки. Тоді ще не були сформовані Рада оборони України (згодом – Рада національної безпеки і оборони України), Збройні сили та інші військові формування, органи Служби національної безпеки України (з 1992 р. – Служба безпеки України), Державний комітет у справах охорони державного кордону України та Прикордонні війська України, Управління державної охорони України. Крім того, формувалися розвідувальні підрозділи Міністерства оборони України та Державного комітету у справах охорони державного кордону України. Розгорталася система органів внутрішніх справ та інших правоохоронних органів України.

За цих умов уже наприкінці 1990-х років у суспільстві розпочалася дискусія про необхідність реформування правоохоронних органів. Вперше на офіційному рівні це завдання було визначено у 2001 р. Президентом України, для чого при ньому було створено *Комісію з реформування правоохоронних органів* зі статусом консультативно-дорадчого органу.

До основних системних здобутків задекларованого керівництвом держави реформування правоохоронних органів, за нашими оцінками, слід віднести:

- правове врегулювання розвідувальної (2001 р.) та контррозвідувальної (2002 р.) діяльності, боротьби з тероризмом (2003 р.), розвиток законодавства у сфері боротьби з корупцією (2011 р.), розробка і впровадження нової редакції Кримінального процесуального кодексу України (2012 р.);

- перетворення у 2003 р. Державного комітету у справах охорони державного кордону України та Прикордонних військ України в *Державну прикордонну службу України*;

- створення у 2004 р. *Служби зовнішньої розвідки України* на базі розвідувальних підрозділів Служби безпеки України;

- створення у 2006 р. також на базі відповідних підрозділів СБ України *Державної служби спеціального зв'язку і захисту інформації України*.

Загалом, з історико-правового погляду, слід зауважити, що сучасна система національних спецслужб була сформована внаслідок значних трансформаційних змін системи органів державної безпеки України. З огляду на це пропонуємо розглянути актуальні проблеми розробки концептуальних засад реформування саме на прикладі органів СБ України.

Як зазначалося, у січні 2001 р. Президентом України було створено **Комісію з реформування правоохоронних органів**, основними завданнями якої було визначено такі:

- аналіз організації та практики діяльності правоохоронних органів в Україні та іноземних державах;

- підготовка пропозицій щодо вдосконалення системи правоохоронних органів в Україні, їх структури, організації діяльності з урахуванням загальноновизнаних міжнародних норм і стандартів;

- організація підготовки та розгляд проєктів законів, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, програм, заходів з питань удосконалення організації та діяльності правоохоронних органів.

Для виконання цих завдань Комісії було надано такі права:

- одержувати необхідні інформацію, матеріали і документи;

- заслуховувати на своїх засіданнях інформацію керівників відповідних державних органів;

- утворювати в разі потреби тимчасові робочі та експертні групи із представників органів виконавчої влади, правоохоронних органів, наукових установ, громадських організацій.

Водночас Комісією було створено чотири робочі групи:

- одна група з вивчення і аналізу світової практики діяльності правоохоронних органів та підготовки пропозицій щодо їх реформування;

- три групи щодо розробки концепцій **реформування органів прокуратури, внутрішніх справ і Служби безпеки України**.

Тобто було чітко визначено перелік правоохоронних органів, які підлягали реформуванню.

Однак протягом 2001–2004 рр. концептуальних засад реформування правоохоронних органів та інших суб'єктів сектору безпеки так і не було розроблено. При цьому кожний із названих суб'єктів самостійно напрацьовував

концептуальні підходи до реформування власних відомств, які не були поєднані єдиним задумом подальшого розвитку сектору безпеки в цілому.

Лише на початку 2005 р. з ініціативи Президента України почалася більш активна робота. Указом Президента України від 25 травня 2005 р. було створено **Міжвідомчу комісію з питань реформування правоохоронних органів**, затверджено її особовий склад і Положення. При цьому було враховано напрацювання й досвід організації попередньої комісії та припинено дію Указу Президента України від 17 січня 2001 р., згідно з яким вона була створена.

Необхідно звернути увагу на те, що на етапі підготовки вказаного рішення та на початку роботи Міжвідомчої комісії було повторено системну помилку її попередниці, а саме: без проведення комплексного огляду сектору безпеки та визначення концептуальних засад реформування члени Комісії розпочали підготовку пропозицій щодо системи правоохоронних органів та їх організаційної побудови. Лише у другому півріччі 2005 р. підхід до організації реформування сектору безпеки був дещо скоригований. За його основу було взято розраховані на період до 2015 р. такі напрями:

- проведення **комплексного огляду** сектору безпеки України з метою дослідження національної політики у цій сфері, завдань, функцій та повноважень правоохоронних органів, їх організаційної побудови, правового забезпечення та розробки моделі сектору безпеки України – 2015;

- підготовка **концептуальних засад** реформування правоохоронних органів;

- вжиття заходів щодо забезпечення додержання прав і свобод громадян;

- вивчення іноземного досвіду та широке обговорення, у т. ч. за участю експертів країн ЄС і НАТО, проблем реформування та цивільного демократичного контролю за сектором безпеки;

- розробка проектів законодавчих актів щодо удосконалення системи забезпечення національної безпеки та реформування правоохоронних органів.

Варто зауважити, що робота з розробки концептуальних засад реформування СБ України здійснювалася протягом 2001–2007 рр. За цей час було розроблено низку варіантів Концепції реформування, які, втім, суттєво відрізнялися між собою і не були прийняті.

Важливо наголосити, що основними причинами цього були діаметрально протилежні

погляди різних керівників держави і Служби безпеки на питання її організації та діяльності, відсутність єдиної перспективної моделі сектору безпеки та концепції реформування правоохоронних органів України.

Концептуальні засади реформування СБ України

Розглянемо далі сутність розроблених концептуальних засад реформування СБ України. Зокрема, у квітні 2001 р. було підготовлено **перший проект** Концепції реформування СБ України. Заслужують на увагу деякі з положень цього документа.

1. Під час реформування передбачалося вирішення таких завдань:

- оптимізація системи Служби безпеки в цілому та її окремих ланок з урахуванням загроз національній безпеці та криміногенної ситуації;

- виключення дублювання та паралелізму у роботі, звільнення від невласливих функцій;

- підвищення результативності, соціальної значущості діяльності;

- визначення компетенції, функцій, повноважень відповідних структур;

- оптимізація чисельності особового складу, фінансового та матеріально-технічного забезпечення;

- впровадження новітніх технологій, удосконалення інформаційного забезпечення;

- розширення участі населення і громадських організацій у контролі за діяльністю СБ України.

2. До основних напрямів реформування було віднесено:

- організаційно-структурні зміни, спрямовані на децентралізацію функцій, розвантаження центру від виконання дрібних функцій, підвищення відповідальності та самостійності в діях керівників регіональних органів;

- поступове позбавлення функцій, невласливих для спецслужби;

- реформування діяльності по лініях розвідки, контррозвідки, захисту національної державності, боротьби з тероризмом, корупцією та організованою злочинністю, слідчої та оперативно-технічної діяльності, технічного захисту інформації.

3. До ключових елементів реформування структури СБ України було віднесено:

- можливе виведення, у перспективі, розвідувального органу зі складу Служби безпеки та перетворення його на окремий державний орган, а також ліквідацію в СБ України слідчих ізоляторів (у подальшому ці пропозиції були реалізовані);

– підпорядкування Державного комітету у справах охорони державного кордону та Прикордонних військ України Службі безпеки України.

Треба звернути увагу на те, що надалі, протягом кінця 2001-го до початку 2003 р., активні заходи з реформування СБ України та інших правоохоронних органів практично не здійснювались.

У лютому 2003 р. за дорученням Президента України було опрацьовано **другий проект** Концепції реформування СБ України, який мав такі головні особливості:

1) було зроблено спробу дати визначення поняттям «державна безпека» і «забезпечення державної безпеки»;

2) на відміну від попереднього варіанта Концепції було визначено завдання щодо реформування діяльності по лінії контррозвідки, захисту економіки держави, охорони державної таємниці, профілактичної та інформаційно-аналітичної роботи, радіоелектронної розвідки і контррозвідки, відомчої науки, кадрової та мобілізаційної роботи, зовнішніх зв'язків;

3) заслуговують на увагу завдання, які визначалися для підрозділів контррозвідального захисту економіки держави та підрозділів по боротьбі з корупцією та організованою злочинністю.

Крім зазначеного, у цьому проекті Концепції вперше було визначено етапи реформування:

перший – 2003–2004 рр.: здійснення невідкладних організаційних і правових заходів щодо реформування СБ України;

другий – 2005–2007 рр.: здійснення системних заходів, що потребують більш тривалого розроблення і впровадження, необхідного матеріально-технічного забезпечення;

третій – 2008–2011 рр.: адаптація організації та діяльності СБ України до стандартів Європейського Співтовариства.

Основні завдання щодо реалізації цього проекту були викладені 5 вересня 2003 р. у виступі Президента України перед керівним складом СБ України.

Треба зазначити, що єдиним альтернативним проектом був **третій проект** Концепції, внесений у березні 2004 р. на розгляд Верховної Ради України народним депутатом України Л. М. Черновецьким. У ньому були пропозиції, що заслуговали на підтримку, але також і суттєві недоліки. З огляду на це Комітет Верховної Ради України з питань національної безпеки і оборони рішенням від 21 квітня 2004 р. підтримав висновки Головного науково-експертного управління Апара-

ту Верховної Ради про неможливість прийняття вказаного проекту Концепції і доручив керівництву Комітету подати новий проект.

У травні-червні 2004 р. такий **четвертий проект** опрацьовувався у Комітеті Верховної Ради України з питань національної безпеки і оборони, після чого направлявся на розгляд Президенту України, але так і залишився незатвердженим. Слід відзначити, що у цьому проекті, на відміну від попередніх, вперше було надано перелік законодавчих актів, які потребували розробки чи внесення змін і доповнень, що відповідали б рекомендаціям Парламентської Асамблеї Європи щодо суб'єктів сектору безпеки.

У березні-травні 2005 р., після зміни керівництва держави та СБ України, був підготовлений та попередньо схвалений Президентом України **п'ятий проект** Концепції реформування СБ України. Його особливістю було визначення переліку основних загроз державній безпеці України на найближчу перспективу, а також висвітлення міжнародних політичних і правових тенденцій у секторі безпеки.

Крім того, порівняно з попередніми проектами Концепції більш системно було визначено напрями реформування за конкретними сферами діяльності СБ України. Серед них вперше було визначено такі сфери, як захист інформаційної безпеки, контррозвідальний захист життєво важливих інтересів України, правове забезпечення діяльності СБ України. Також були визначені етапи реформування:

1) реалізація передбачених Концепцією заходів щодо реформування Служби безпеки, які не потребують внесення змін і доповнень до законодавства України;

2) розробка проектів законодавчих актів щодо удосконалення системи забезпечення державної безпеки та реформування Служби безпеки;

3) подальша трансформація завдань, функцій та організаційної побудови Служби безпеки відповідно до змін законодавства України.

Однак і цей проект не був прийнятий, однією з причин чого була відсутність концептуальних засад реформування правоохоронних органів та сектору безпеки України.

У грудні 2006 р. згідно з рішенням Президента України було створено **Комісію з розроблення проектів Концепції реформування Служби безпеки України та Комплексної цільової програми реформування Служби безпеки України**. До складу Комісії увійшли представники Президента України, Комітету Верховної Ради з питань національної безпеки і оборони, Кабінету Міністрів України, Грамадської ради при СБ України.

У результаті комплексного огляду Служби безпеки як складника сектору безпеки, всебічного опрацювання проблем організації та діяльності Служби Комісією було розроблено проект Концепції реформування Служби безпеки України.

Надалі проект Концепції розглядався фахівцями Секретаріату Президента України та Комітетом Верховної Ради України з питань національної безпеки і оборони. При цьому представники представлених у парламенті політичних сил (провладних та опозиційних, у т. ч. Партії регіонів, БЮТ, «Нашої України» та ін.) підтримали вказаний проект Концепції на основі повного консенсусу. 15 лютого 2008 р. Рада національної безпеки і оборони України розглянула і затвердила цю Концепцію. Відповідне рішення РНБО України було введено в дію Указом Президента України від 20 березня 2008 р. № 249/2008.

Згідно із вказаною Концепцією **метою реформування** Служби було визначено: створення ефективної, динамічної та гнучкої в управлінні, укомплектованої високопрофесійними фахівцями, забезпеченої сучасними матеріальними і технічними засобами спеціальної служби, приведення завдань, функцій і напрямів її діяльності у відповідність із сучасними потребами забезпечення національної безпеки у сфері державної безпеки, захисту людини і громадянина, суспільства і держави від зовнішніх і внутрішніх загроз у контексті реалізації державної політики національної безпеки та інтегрування в європейські безпекові структури.

До основних **напрямів діяльності** Служби безпеки України пропонувалося віднести:

- контррозвідувальний захист державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, економічного, науково-технічного і оборонного потенціалів, інформаційної безпеки України, життєво важливих інтересів держави, прав і свобод громадян від посягань з боку спеціальних служб іноземних держав, окремих організацій, груп та осіб;

- виявлення, запобігання, розслідування та припинення злочинів проти основ національної безпеки, тероризму, злочинів проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, інших протиправних дій, які створюють загрози державній безпеці України;

- контррозвідувальний захист і забезпечення охорони державної таємниці та конфіденційної інформації, яка є власністю держави;

- протидію корупції в органах державної влади, військових формуваннях і державних органах, уповноважених на боротьбу з корупцією;

- участь у боротьбі з організованою злочинною діяльністю, яка створює загрози державній безпеці України;

- координацію у межах компетенції, визначеної законодавством, заходів щодо забезпечення національної безпеки України у сфері державної безпеки;

- інформаційно-аналітичне забезпечення органів державної влади з питань, віднесених до компетенції Служби безпеки України.

Реформування СБ України мало здійснюватися з урахуванням досвіду іноземних держав щодо створення систем забезпечення державної безпеки та сучасних загальносвітових тенденцій їх розвитку шляхом:

- надання пріоритету запобіжним заходам і попереджувальним стратегіям;

- посилення ролі державних органів та інститутів у забезпеченні безпеки та протидії зовнішнім і внутрішнім загрозам національній безпеці України, зміцнення співпраці з іноземними державами;

- удосконалення антитерористичної й контррозвідувальної діяльності, режиму охорони державної таємниці;

- концентрації інтелектуальних, фінансових та інших ресурсів на пріоритетних напрямках забезпечення національної безпеки у сфері державної безпеки;

- зростання рівня бюджетного та інших видів ресурсного забезпечення суб'єктів сектору національної безпеки.

Реформувати СБ України передбачалось у такі **етапи**:

1) 2008–2009 рр.:

- розроблення, внесення в установленому порядку на розгляд Верховної Ради України проектів законів щодо вдосконалення системи забезпечення національної безпеки України у сфері державної безпеки, правоохоронної діяльності, реформування Служби безпеки України та супроводження їх проходження у парламенті;

- реалізація передбачених цією Концепцією заходів щодо реформування Служби безпеки України, які не потребують внесення змін і доповнень до законодавства України;

2) 2010 і наступні роки – подальша трансформація Служби безпеки України відповідно до змін законодавства України в напрямі її перетворення на ефективну спеціальну службу за європейськими критеріями шляхом поетапної відмови від виконання низки невластивих спеціальним службам функцій із відповідним посиленням повноважень у сфері контррозвідувальної діяльності, захисту національної державності, суверенітету й конституційного ладу, демократичних цінностей суспільства.

Відповідно до рішення РНБО України [5], яким було затверджено зазначену Концепцію, вказаний вище Комісії пропонувалося у тримісячний строк розробити проект Комплексної цільової програми реформування СБ України. Ця Програма також була розроблена, опрацьована фахівцями Секретаріату Президента України, розглянута і затверджена Радою національної безпеки і оборони України. Одним із вагомих рішень РНБО України було виділення для проведення реформи Служби безпеки необхідних фінансових та інших ресурсів. Водночас у зв'язку з фінансово-економічною кризою, що розпочалася на той час в Україні та світі, вказане рішення залишилося не реалізованим.

Натомість із проекту Комплексної цільової програми реформування Служби безпеки України на етапі підготовки Указу Президента України про введення в дію рішення РНБО України про її затвердження було вилучено усі пропозиції, пов'язані з фінансовими, матеріально-технічними та іншими ресурсними витратами. Здійснити ефективне реформування Служби за цих умов виявилось неможливим. Як наслідок, ця проблема залишається актуальною й нині.

Історичні уроки та перспективи трансформації сектору безпеки України

Відтак виникає інше питання: чи доцільно в сучасних умовах вести мову саме про реформування національних спецслужб та інших суб'єктів сектору безпеки України? З цього приводу зауважимо, що проблеми трансформації сектору безпеки, у т. ч. шляхом реформування, наприкінці ХХ ст. активно опрацьовувались у країнах ЄС і НАТО. Такий підхід був цілком зрозумілим, оскільки правоохоронні органи та спеціальні служби вказаних держав функціонували протягом десятків років в умовах «холодної війни» та блокового протистояння. З огляду на кардинальні геополітичні та економічні зміни, що відбулися у світі з припиненням існування Радянського Союзу як суб'єкта міжнародного права та Організації Варшавського договору, виникла реальна потреба перегляду завдань, функцій та організаційної побудови суб'єктів сектору безпеки цих країн.

В Україні тоді відбувалися більш кардинальні зміни. На початку 1990-х років було ліквідовано радянську систему органів безпеки та інших правоохоронних органів, а до початку ХХІ ст. (до 2005–2006 рр.) відбувалося формування і правове врегулювання діяль-

ності нових суб'єктів сектору безпеки суверенної України. Водночас у 2001 р. було задекларовано потребу їх реформування. Зауважимо: не подальшого розвитку, а саме реформування. Такий підхід, як свідчить аналіз, є не зовсім коректним з погляду методології і створює низку проблем системного рівня.

За цих умов, враховуючи, що сектор безпеки України, у т. ч. спеціальні служби і правоохоронні органи, фактично перебувають на етапі становлення, більш доцільно вести мову не про їх реформування, а про подальший розвиток. Позитивним у контексті зазначеного є розробка (після прийняття у 2003 р. Закону «Про Державну прикордонну службу України») і схвалення Концепції розвитку Державної прикордонної служби України до 2015 року. Це дало змогу сформувати сучасну систему охорони державного кордону з урахуванням досвіду і стандартів країн-членів ЄС.

Такий методологічний підхід є більш оптимальним і прийнятним, особливо для персоналу правоохоронних органів, серед якого поняття «реформування» (через його неефективне застосування протягом тривалого часу) досить часто сприймається негативно.

З огляду на викладене та в контексті подальшої діяльності створеного Президентом України **Комітету з питань реформування правоохоронних органів** [6] алгоритм подальших дій щодо трансформації сектору безпеки, у т. ч. правоохоронних органів та спецслужб України, за нашими оцінками, може бути таким:

- розробка перспективної моделі сектору безпеки України та концептуальних засад його розвитку на 10–15 років (термін стратегічного планування);
- розробка або уточнення концепцій (програм) розвитку суб'єктів сектору безпеки на вказаний період;
- систематизація та внесення необхідних змін і доповнень до національного законодавства у сфері безпеки України.

Розгляд трансформації концептуальних поглядів щодо реформування правоохоронних органів України також дає змогу виокремити такі основні **історичні уроки**:

1) в Україні єдина державна політика у сфері реформування і розвитку сектору безпеки та правоохоронної системи фактично не здійснювалась. Кожний правоохоронний орган самостійно вивчав це питання і напрацьовував відповідні проекти концепцій і програм;

2) концептуальні засади реформування Служби безпеки (на прикладі підготовлених у 2001–2008 рр. варіантів Концепції реформу-

Стратегічні пріоритети, №3 (28), 2013 р.

вання СБ України) різнилися між собою за основними завданнями, змістом, напрямками та етапами реформування, що не сприяло системному розвитку та підвищенню ефективності діяльності СБ України. Подібною була практика розробки концепцій реформування органів прокуратури та внутрішніх справ України;

3) за основу реформування і розвитку суб'єктів сектору безпеки мають бути взяті не чергові зміни організаційної структури, а саме **змістовні трансформації**, зокрема:

– розвиток законодавчого регулювання організації та діяльності суб'єктів сектору безпеки;

– створення ефективної системи управління сектором безпеки;

– підвищення професіоналізму та ефективності діяльності спецслужб і правоохоронних органів;

– створення механізмів необхідного фінансового та іншого ресурсного забезпечення діяльності органів розвідки і безпеки;

– формування належного правового захисту і додержання державою соціальних гарантій для персоналу спецслужб і правоохоронних органів, а також для осіб, які співпрацюють з ними на конфіденційній основі;

– розвиток системи демократичного контролю над сектором безпеки.

Список використаних джерел

1. *Про основи* національної безпеки України : закон України від 19.06.2003 р. № 964-IV // ВВР України. – 2003. – № 39. – Ст. 351.
2. *Hendrickson* і *Karkoszka*, *IBID.* – С. 179.
3. *Hanggi H.* Conceptualising Security Sector Reform and Reconstruction / Heiner Hanggi // Reform and Reconstruction of the Security Sector / Bryden, Hanggi (tds.). – Munster : Lit Verlag, 2004. – С. 2–4.
4. *Горбулін В. П.* Україна і НАТО: поглиблення реформування сектору безпеки / В. П. Горбулін // Реформування сектору безпеки України : матеріали міжнар. конф. (Київ, 27–28 вересня 2004 р.) / Нац. ін-т проблем міжнар. безпеки ; Женевський центр демокр. контролю над збройними силами ; за заг. ред. С. Пирожкова, Ф. Флурі. – К. : НІМБ : DCAF. – С. 15–26.
5. *Про рішення* Ради національної безпеки і оборони України від 15 лютого 2008 року «Про Концепцію реформування Служби безпеки України» : указ Президента України від 20.03.2008 р. № 249/2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/laws/show/249/2008
6. *Про Комітет* з питань реформування правоохоронних органів : указ Президента України від 6.04.2012 р. № 252/2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/go/252/2012